

...és ha nem, akkor mégis miért?

Historia est magistra vitae – tanultuk egykor, de azért nemcsak a mester történelemtől, hanem a tanulótól is függ, hogy mit és hogyan tanul meg. A történelem valóban sokféle hivatkozást tesz lehetővé és bír el, de azért vannak túlélő, objektív tanulságai is. Nos, érdemes még egyszer felvetnünk az államszocialista kísérletek tanulságait, immáron nem a retrospektív igazságkeresés nézőpontjából, inkább a ma álláspontjáról, és pedig a jövő érdekében.

Magam részéről elfogadom a társadalmi formaelmélet és a történelmi materializmus azon telét, mely szerint a *termelési mód a legátfogóbban meghatározó*, hosszú történelmi korszakokon át érvényes és érvényesülő jellemzője a társadalmi-történelmi létezésnek. A tőkés termelési mód szempontjából azonban a globális kapitalizmussal sem érkeztünk el azon állapotokhoz, ahol „a tőke önmaga korlátjává” (Marx) vált volna. Ezért félok, hogy amíg a tőkés termelési mód nem ér el immanens határaihoz, addig a szocialista kísérletek elszigeteltek maradnak, nem hozhatnak áttörést. Amikor a tudás és a tudomány lesz a legfőbb termelő erő, *melynek használati értéke nem szorul és nem fejezhető ki többé a kapitalizmusban uralkodó cseréértékformában*, akkortól válik reálissá, hogy az akár helyileg keletkező, de az uralkodó népektől támogatott-követett nyers kommunizmusok meghaladhatóvá válhassanak. Kérdés persze, hogy csak a formaelméleti áttörés releváns-e itt. Ha ez így lenne, akkor mi értelme a kapitalizmuskritikus és antikapitalista politikáknak? Előbb két módszertani tézissel válaszolom meg a feltett, lényeges kérdést.

1. A teoretikus értelemben kiemelt és tisztázott tőkés termelési mód kategória nem jelenti azt, hogy más meghatározó tényezők ne befolyásolhatnák a legátfogóbb determinánst. Hiszen *a termelési mód is egy olyan objektum-szubjektum viszony, amely csak és kizárólag a társadalmi lét sajátja*. Így minél tisztább formában áll előttünk egy kielemezett kategória, annál inkább *vissza kell illeszteni abba a társadalmi totalitásba*, amelynek konkrét viszonyai közül gondolatilag kiemelték és birtokba vették. Így annak jelentése és gyakorlati relevanciája már más pers-

pektívákból és oldaláról mutatkozik meg, mint elszigetelten: akkor, ha kapcsolatba hozzuk az egyéb integrációs eszközökkel (redisztribúció, reciprocitás, gazdaságpolitikák, politikai rendszerek) és egy adott, konkrét fokon fellépő egyéb termelési módokkal és formákkal.

2. A történelem folyamatszerűsége szakaszokkal jellemezhető. Egy posztkapitalista termelési mód felé mutató folyamatot ezért a felé vezető szakaszokkal próbálhatjuk meg elgondolni, számba véve az eddigi ilyen típusú kísérletek tanulságait. Ebből a szempontból az átmeneti korszak (vegyes gazdaság), az alsó fok (szocializmus) és a kommunista termelési mód viszonyát kell tisztázni – anélkül, hogy a történetleológia csapdájába esnénk. Az összefolyamat ugyanis nem egy külső és felső cél/eszme felől determináló folyamat, hanem az osztály- és politikai erőviszonyok által beálló mindenkori eredmény. Egyszerű, tiszta osztályviszonyok azonban nincsenek: különösen nem a globális kapitalizmus értékláncokkal és pénzügyi hálózatokkal átszőtt függőségi viszonyai közepette.

Térjünk rá e két módszertani tétel valós következményeire. Kiderült, 1917 és 1991 között, hogy az uralkodó népek tetteként, egyszerre és egyidejűleg csak akkor lehet(ne) meghaladni a helyi, tehát nem egyetemes relevanciájú törekvéseket, ha a tőkés termelési mód megszüntetné önmagát, azaz kibújna a cseregazdaság uralma alól.¹ (Ilyen megközelítést elsősorban a *Grundrisse* és *A tőke* III. kötetének fejtegetéseire támaszkodó Marx-interpretáció változatai képviselnek; lásd a Wertkritik,² Wiener György,³ TGM⁴ általunk közelmúltban kommentált felfogásait,⁵ illetve a „szellemi termelési mód” elgondolását.⁶) A közepes fejlettség, a tőkés világgazdaság félperifériáin az államszocialista kísérletek semmiképpen sem mozoghattak ebben a dimenzióban – ez objektív tanulság. (Ugyanakkor, mint rátérünk még, a *társadalomintegráció* olyan új típusát hozták létre, amelyet korábban nem ismerhettünk). Ezek nem tudják meghaladni a részmunka-összmunka ellenmondását, nem tudják kikapcsolni a hierarchikus munkamegosztást, nem tudják kikapcsolni az államiság (közhatalom) külső és belső védelmi és társadalomszervező organizatorikus funkcióit, nem tudják társadalmi normákkal kiváltani a jogrendszert, mint az erőszakmonopólium specifikus eszközével dolgozó kényszerrendet. Az árugazdasági verseny és az egyenlőtlenségek a köztulajdon dominanciájának bázisán szabályozhatók és mérsékelhetők, de sokféle réteg, területi és ágazatok közötti feszültségekkel terheltek. Különösen a centrumból a félperifériákra érkező nyomás, a technikai-technológiai és mediokratikus függés és az önvédelmi, fegyverkezési

verseny támaszt tartós nehézségeket a közepes fejlettség talaján megfogant szocialista kísérletekkel szemben. Permanensen újratermelve a régi és az új harcát, a tőkés és a szocialista eszmék, intézmények, kulturális identitások küzdelmét. Azaz döntően nem vagy nem csak a szerepet játszó áruhalmozók⁷ („nettó” áruhalmozó politika Jelcinnél = „jelcincsiná” [Krausz T.], Gorbacsov esetében geopolitikai szinten) vagy a protagonisták szubjektív, politikai hibáinak következményei (a Hruscsov-féle voluntarista revizionizmus, politikai dilettantizmus, amely erkölcsileg delegitimálta a szocialista eszméket) miatt.⁸ A viszonylagos elmaradottság kiindulópontja megszülte és megszüülheti az antikapitalista kísérleteket – de az uralkodó népek kapcsolódása és támogatása nélkül a centrum formációs szintű meghaladása, kommunista termelési módként, nem lehetséges. Lenin a „Baloldaliság”-ban érzékeltette ennek a jelentőségét. Az elmaradott Oroszország és a fejlett nyugat-európai országok közötti óriási különbségekre tekintettel nemcsak az orosz forradalom alapvető vonásainak nemzetközi jelentőségéről szólt, hanem azt is megállapította: „Hiba volna az is, ha szem elől tévesztenők, hogy mihelyt a proletár forradalom egy fejlett országban győz, minden valószínűség szerint éles fordulat következik majd be, nevezetesen: Oroszország rövid idővel ezután nem mintország, hanem (szovjet és szocialista értelemben) ismét elmaradott ország lesz.”⁹ Mi pedig az elmaradó, a centrumra kiterjedő permanens forradalmak hiányában már bizonyítottnak látjuk tételét, figyelemmel az 1945 utáni, az orosz viszonyoknál fejlettebb talajon fogant csehszlovák, magyar, jugoszláv törekvésekre, melyek a hidegháború nyugati kezdeményezésére adott sztálini válaszként megfeneklettek. A Tájékoztató Iroda határozatától a Szovjetunióval határos, semleges pufferzóna geopolitikai koncepcióját váltotta fel ezen országok szovjetizálása (persze ekkor Jugoszlávia kivételével). Az 1953–1956 közötti periódus mutatta meg ezen a népi demokratikus törekvések kierőszakolt lezárásának tovaható árát.

Nem kerülhető meg, hogy felidézzük: melyek azok a társadalmiszervezési jellemzők, amelyekkel az államszocialista kísérletek leírhatók?¹⁰ Mindenekelőtt nem voltak tőkés társadalmak, mert nem a magántulajdon alapzatán és piaci kapcsolatokon keresztül egyesítették a termelés két legfontosabb tényezőjét, az embert és a termelési eszközöket, tehát a munkát és a tulajdont. (Alárendelt mozzanatokként, korszakonként és országokonként változó terjedelemben, mind a kisárutermelés, mind a tőkés magántulajdon, mind a reciprocitáson alapuló naturálgazdálkodás ettől még jelen lehetett). Továbbá nem

voltak – de történelmi adottságaik következtében nem is lehettek – kommunista társadalmak sem, hiszen annak primordiális fogalmi kritériuma, hogy a szabad egyének szabad szövetségeként, a munka közvetlen társadalmisága jegyében és ne államilag szervezeten egzisztáljanak. A pozitív meghatározás tekintetében pedig – csatlakozva J. Wiatr, W. Narojek és a lengyel gazdaságszociológiai iskola koncepciójához – a következőket kell látnunk: „A szocialista iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása (ahol erre sor került), a kulturális forradalom – mindezek meghatározott és tudatosan (ha nem is mindig a kialakított megoldások összes következményeinek teljes tudatában) elfogadott döntések produktumai. Ha pedig ez így van, akkor itt – a főként a piac törvényei által megszabott egyéni magatartások spontán interakciójának modelljével szemben – elsősorban olyan folyamatokkal van dolgunk, amelyek lényege: a társadalmi jelenségek irányítása az államhatalom e célra történő felhasználása útján. A politikai intézmények ilyen körülmények között új jelentőségre tesznek szert. Már nem csupán olyan eszközök, amelyek a gazdasági rendszer védelmét szolgálják azon (belső vagy külső) erőkkel szemben, amelyek működését megzavarhatják, hanem ellenkezőleg: mindenekelőtt a gazdasági feladatok megvalósítását koordináló eszközök. Ilyenformán ez a rendszer nem működhet döntéseket hozó és végrehajtó szervek nélkül, amelyek megszabják az országban végbemenő, tömegmértű társadalmi folyamatok irányát. A politikai problematika – a hatalom problematikája – ezáltal a társadalmi élet központjába kerül. A politika a szocialista társadalomban bizonyos fokig azt a funkciót tölti be, amelyet a klasszikus kapitalizmusban a tőkés piac töltött be: a társadalmi integráció terrénuma, amely túlnyomó mértékben meghatározza a folyamatok jellegét és lefolyását a társadalmi élet egyéb, »nem-politikai« területein is”.¹¹

A lengyel gazdaságszociológián túlmenve: az államszocializmus – vagy politikai szocializmus – tehát állami keretek között szerveződő, olyan köztulajdoni dominanciájú, de akár a vegyes tulajdoni rendszerig elmenő berendezkedés, amelyet legátfogóbban nem a piac, hanem a politika integrált. Nem az elkülönült magántulajdonosok cseregazdaságáról és az ahhoz igazodó, profitmaximalizáló allokációs döntések jellemzik ezt a szisztémát. Az államszocialista kísérletekben az alapvető allokációs döntéseket, tehát: 1. a *felhalmozás és a fogyasztás*, 2. a *magán- és közfogyasztás arányait* a politikai mechanizmusban döntötték el. A felhalmozás a termelő erők kifejlését kell hogy szolgálja, de a munkatermelékenység miatt

is kardinális kérdés. Ugyanakkor csak kedvezőtlen változata volt az, amikor egy tervlembontásos, ágazati minisztériumos, felülről lefelé erőforrásallokáló, piramismechanizmusként működtek, mint a „command economy”-k esetében. A tervezésnek stratégiai, makrogazdasági prioritásokban, mérlegegyensúlyokat fenntartva kell döntenie, és pedig a reprodukcióban előállított többlet egy részének társadalmilag megvitatott (deliberatív) prioritásairól. A közjavak kiterjedtsége (óvoda és iskolarendszer, felsőoktatás, egészségügyi és nyugellátás, tömegek számára elérhető kulturális javak és szolgáltatások, stb.) és a magánjavak *aránya* fontos motivációs tényező az emberek viselkedésében és életmódjában. Mindezek a *tervező társadalom* nélkülözhetetlen tulajdonságai, intézményi központja pedig nem a versengő politikai erők parlamentje, aminek csak területi érdekeket kifejező és törvényhozói-legitimációs funkciója volt, hanem a racionális redisztribúció intézményei: a tervező mechanizmus (szak- és funkcionális minisztériumok, Tervhivatal) és az *érdekérvényesítés központi politikai színtere*, a vezető pártok Központi Bizottságai, ahol társadalmunk minden lényeges ágense, így a szakszervezetek is jelen voltak. A termelési eszközök dominánsan köztulajdonú vegyes gazdaságában – az Új Gazdasági Mechanizmus után az árugazdaság értékviszonyait felhasználó tervezésben – az egypártrendszer volt a köztulajdoni formák (állami gazdaságok, állami vállalatok, termelőszövetkezetek) politikai biztosítója.¹² (Retrospektíve ezt bizonyossá teszi, hogy több mint egy tucat országban követte a többpártrendszer bevezetését a köztulajdoni formák privatizálása). A lengyel gazdaszociológiából kiindulva *tárgnyelvileg*, értékmentesen, és nem metanyelvileg, értékelően is leírhatók e történelmi kísérletek.¹³ Ami post festa értékelés: a többlet feletti rendelkezés mikro, üzemi-önigazgatói és makro, nemzetgazdasági szintű *demokratikus legitimációjának hiánya* azonban már a rendszerek erodálódását mozdította elő.

E fogalmi alapvetésből kiindulva:

1. Nem véletlen, hanem szükségszerűséget felmutató tapasztalat, hogy a szovjet hadikommunizmus fázisát a NEP, a közvetlen átmenetet próbáló kínai „nagy proletár kulturális forradalmat” pedig a Teng Hsziao Ping-féle reformok váltották fel. A munka közvetlen társadalmiságára áttérés ugyanis nem pusztán szervezés és politikai nevelés kérdése, hanem feltételezi a termelőerők olyan magas szintű fejlettségét, amelynek egyik indexe az, amikor a profitráta süllyedő tendenciája a nulla felé konvergálna. Ez a tudományos és technikai tudás, a műveltség és a kultúra, a szubjektív emberi tartalmak gaz-

dagságának kifejlett szintjét kell hogy jelentse, minthogy a legfőbb termelő erő maga az ember. Ha a viszonylagos elmaradottság leküzdése van napirenden, akkor minden szocialisztikus szándékú kísérlet halmozódó feladatokkal néz szembe. Az eddigiek pedig ilyenek voltak. Ilyenkor az átmenet semmi esetre sem lehet rövid, vagyis a szükségleteket kielégítő termelést nem lehet valamilyen osztársadalmi szintű „könyveléssel” megszervezni. A politikai átmenet csak történelmileg hosszú időszakban valósulhat meg, a visszamenet potenciális veszélyével. A régi és az új harcában még a szocialista fokot, a gothai „szelídített árutermelést”, az elosztáson keresztüli szocializálás nivelláló társadalmi igazságosságát és a köztulajdon dominanciájának – bármennyire is értékesnek tartjuk – a kiépítését sem tekinthetjük felső foknak: a munka gazdasági felszabadítása, a részmunka-összmunka ellentétének meghaladása és az elidegenedett viszonyok, köztük az elidegenedett közhatalom visszavétele nem lehet még sem a politikai átmenet, sem az alsó fok feladata. A politikai átmeneti korszakban az alsó fokhoz vezető teendők azonban láthatók a közhatalom gyakorlása vonatkozásában.

Az egyéni munka és az összmunka közé szükségképpen iktatódik be az elkülönült munkaszervezeti forma, amelyekben az emberek dolgoznak. Egyidejűleg kiskollektíva-tagok, az állampolgárként meglévő nagykollektíva-tagságukkal, amely a köztulajdonosi minőségükből következik. Vegyük elő Marx legkidolgozottabb álláspontját. A levonás nélküli munkahozadék Lassalle-féle tévedésének megsemmisítő bírálatát sokan még ma sem értik. Pedig erre nemcsak a bővített, hanem még az önmagát azonos szinten ismétlő reprodukcióhoz is szükség van: visszapótolni, bárminő közintézményeket fenntartani, infrastruktúrát építeni csak erőforrásokból lehet, mégpedig a társadalom nevében cselekvő politikai ágensnek.

Marx „A Gothai program kritikája” (1875) előtti írásaiban leggyakrabban a kommunizmusra való áttérés szerepelt, melynek munkaszervezeti formája nem egy helyütt a kommuna volt. Ezzel szemben itt a tőkés mód és a kommunizmus közötti átmeneti társadalom szükségessége szocializmusként iktatódik be, melyet a régi és az új együttélése és harca jellemez. Szemben a tőkés árutermeléssel, Marx szerint a szocializmusban az egyének munkája közvetlenül társadalmi. Mit értett ezen? „A termelési eszközök közös tulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értéké*ként, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor, a tőkés

társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülőúton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként léteznek”.¹⁴ Eljuttottak-e ideáig a létezett szocializmusok? Voltaképpen nem. Az alapok lerakásának deklarálása (a Szovjetunióban az 1936-os alkotmánnyal) vagy a „fejlett szocializmus” ideológiái – sajnos – csak e rendszerek ideológusainak téves „önképei” voltak. Amikor az egyének munkája közvetlenül társadalmi munka lesz, az nem lehet az átmeneti fok. Az már szocializmus, de még nem kommunizmus – ha nem a Marx-filológiát, -rekonstrukciót vesszük alapul, hanem e kísérletek tapasztalatait.

Ugyanis az emberek az államszocializmusban kettős kollektívátalagok voltak: egyfelől az állami és a tanácsi-önkormányzati *köztulajdon alanyai* (nagykollektíva), másfelől a kiskollektíva tagként az adott munkahelyen dolgozva fejtették ki tevékenységüket, munkájukat. Nemcsak egyéni munkájuknak (E) kell az összmunka részévé válni (Á), hanem az üzemi kollektívákéknak (K) is. Ezért nemcsak egyedi és általános között, egyéni és osztálytársadalmi munka (E – Á) között, hanem a társadalmi munkaszervezetek részmunkái közötti tevékenységcseréről van szó. A teljes közvetítési folyamat képlete tehát: E – Á, E – K, K – Á. A köztulajdonosi nagykollektívatagság mellett a gazdálkodói (termelői-forgalmi-szolgáltatói) elkülönültségek áru gazdasági közvetítése persze versengést eredményez, és a hierarchizáló munkamegosztást sem lehet a nagykollektívatagság jogán üzemeltetett állami, redisztributív hatalommal közömbösíteni. A feszültségek és az egyenlőtlenségek mértékviszonyai azonban nem a magántulajdon piaci integrációján alapuló viszonyrendszer dimenzióiban alakulnak.¹⁵

2. A politikailag integrált társadalom nem az áru gazdaság kikapcsolását jelenti – amely civilizációs értéként a természetes gazdaság ellentéte, egyetemes kategória. A modern kapitalizmust nem az árutertermelés, hanem a *magántulajdonosi viszonyok dominanciája és a hatalmi viszonyok együtt specifikálják*: ezek tőkés árutertermelő gazdaságok, a világgazdaság egyenlőtlen, hierarchizáló, függési viszonyaival és az ezzel adekvát politikai berendezkedések változataival. A szocializmus politikai intézményeinek pedig a *többséget feletti társadalmi rendelkezést kell biztosítani makro- és mikrogazdasági szinten*, a humanista szükségletek termelése és kielégítése jegyében. Egy ilyen vegyes tulajdonon alapuló, ám a köztulajdon túlsúlyát biztosító gazdaság fejlesztésének döntő eleme az, hogy a közszektorban az egymástól elkülönült gazdálkodó egységek áru gazdasági kapcsolatban álljanak:

az áruviszony mint értékviszony érvényesüljön, értékesülés céljára és nyereségért termeljenek, de az áruviszony magánelsajátítás nélkül, mert az előállított többlet felett társadalmilag rendelkeznek. Ebben a szektorban a felhalmozás szocializálása a mikro- és makroszintű allokációs döntésekkel fokozatosan építendő ki! A többlet feletti rendelkezés fejlesztheti tovább a nacionalizált termelési eszközöket (üzemeket) szocialistává, a régi gazdálkodási elemekkel szemben újat hordozó társadalmasítássá, felelős öngazgatássá. A kis- és közepes magánvállalkozásokat is tartalmazó vegyes gazdaságban az állami beavatkozás mind a monopolizálódást, mind pedig az oligarchiák kialakulását képes megakadályozni, ha a politikai erőviszonyok lehetővé teszik, azaz a gazdaság önmozgásának népi, többségi kontrollja fennáll.¹⁶ Ha ez megszűnik, a látens, majd nyílt pluralizmussal, akkor bekövetkezik a tőkés viszonyrendszerbe történő reintegrálódás. Közömbös, hogy ennek protagonistái a késő kádári technokrácia, a reformértelmiség és a polgári erők szövetsége, mint Magyarországon, vagy a szövetségi állam lebontásában az új tulajdonosi osztályvá válásban érdekelteként a nemzetiségi „elitek”, mint a föderációt szétverő Szovjetunióban vagy Jugoszláviában, vagy éppen más kombinációkban történik.

3. A gazdaságilag és politikailag egyenlőtlen fejlődés a világrendszer ellentmondásai következtében a félperifériákon ismét előállíthatja a nyers, politikai szocializmusok újabb kiadásait, államszocialista kísérleteit, de amennyiben azok nem tanulnak elődeik hibáiból, továbbá elszigeteltek maradnának a fejlett világ antikapitalista mozgalmaitól – ha tetszik, az egyenlő fejlődéstől –, akkor valószínűleg újfent képtelenek lennének civilizációs értelemben áttörést hozni. Ha azonban tanulnak a múltból, akkor *nincsenek eleve kudarcra ítélve*. Egy társadalmilag igazságosabb, környezettudatos, fenntartható, demokratikus – tehát *az anyagi és a szellemi javakhoz való hozzáférést a népi tömegek számára is biztosító* – rendszer a politikai átmenet korszakában is értelmes és kiküzdhető cél. Ez lehet a jelenkori progresszió potenciális útja. Ahol az osztályszintű egyenlőtlenségek mérsékeltek, a public goods körét a jelentős köztulajdon és nem a szükséges rossz alapján jelölik ki egy vegyes, többszektörű gazdaságban, ahol a felhalmozás szocializálása demokratikus „előiskolák” módján történik – megnyithatják az utat a felemelkedéshez. Eltérően a tőkés berendezkedésektől, ahol a „neocon” évtizedekben éppen a public goods körét piacositották (commodification/marchandisation), egyre szűkebb területre szorítva a közösségi döntések érvényességét (public choice). Tanulság, hogy a polgári individuum önzését („rational choice”) eh-

hez persze meg kellene haladni, amihez – tiszta formában – a termelés és az elosztás szocializálásán és egy félállami, demokratikus hatalomgyakorlási átmeneten keresztül vezethet út a termelői öngazgatás kikísérletezése és az elidegenedett közhatalom visszavétele nyomán. Az állam elhalása ekkor és ennyiben – akár szekuláris tendenciaként is („hosszú átmenet”) – racionális történelmi probléma. Intézményesítési szintű és pozitív megoldások is megfogalmazhatók a „félállami” megoldások irányába, azok kikísérletezhetősége felé.¹⁷

Ha már egy hosszú átmenettel számoló, köztulajdoni dominanciájú vegyesgazdaság berendezkedésének tapasztalatait megpróbáltuk összegyűjteni, akkor érdemes megkísérelnünk áttekinteni egy ilyen törekvés szubjektumait és stratégiai útkeresésének lehetőségeit. Persze nem egy konkrét helyzet konkrét elemzéséről beszélünk, hanem általánosabb érvényű törekvések felmutatásáról.

*

A szocialista kísérletek zömére az első és a második világháború katalizmái után és részben következtében került sor. Vannak fontos kivételek, így a mexikói antifeudális, antiimperialista, zapatista paraszt- és partizánmozgalmak (1910–1917), a kínai (1949), a kubai (1959) forradalom, illetőleg az amerikai imperializmus hátszországában fogant jelentős törekvések (Chile, 1970–1973), Bolívia (2006), Ecuador (2007–2017), Venezuela (1999-től napjainkig). Ezeknek közös sajátossága, hogy a tőkés világgazdaság félperifériáin, térségeiben szakadt el a gazdasági és geopolitikai függési láncolat. Továbbá az, hogy a jelentős kommunista pártok, erős szociáldemokrácia és munkásmozgalmak szervezték/támogatták, és gyakorta plebejus-demokratikus-népi vagy antifasiszta tömegbázissal rendelkeztek. A társadalomátalakító törekvések elsődleges szubjektumának pedig azt a munkásosztályt tekintették, melynek önfelzabáló mozgalmának ideológiája a marxi alapú szocializmus volt. Csak a fő vonalakat jelöltük itt, azért, hogy rátérhessünk: hol keressük ma az új szubjektumot, amikor néhány kivételtől eltekintve nincsenek erős kommunista pártok, mozgalmak,¹⁸ és óriási teret veszített a tisztán polgári reformpárttá váló szociáldemokrácia? Ugyanakkor felemelkedett egy olyan transznacionális burzsoázia, amely – túllépve a nemzetállami kereteken – a tőkeértékesülés globális pályáit építette ki és építi tovább – semlegesítő, leánykori nevén – a globalizációt.

Tény, hogy a termelőerők jelentős fejlődésével és a munkamegosztás változásaival előtérbe került – egyfelől – a kvalifikált munka

a betanított, fizikai munkával szemben, másfelől a szellemi munkák kerültek előtérbe a fizikaiakhoz képest, aminek következtében a társadalom tagozódása, a hatalmi és a jövedelmi viszonyok is jelentősen eltérnek a 19. századi állapotoktól, *még akkor is, ha az osztályfogalom két konstans eleme, a termelőeszközöktől való megfosztottság következtében előálló bérmunkáslét és a reflexiós viszony a polgárság és a munkatársadalom között folytonos, megmaradt.*¹⁹ A polgárság mint osztály nemzetköziesedése, a transznacionális burzsoázia sokkal magasabb, *magáértvaló* szintet ért el a globalizációval, mint a szellemileg fragmentálódott, saját autonóm munkáskultúrájára, annak fenntartására képtelenné vált egykori proletariátus. A tőke Glóbuszon való terjeszkedését nem követte a munkásság osztályvá szerveződése. Még Amerikában is csupán mérsékelten, de Ázsiában, Afrikában és másutt egyáltalán nem alakultak ki olyan szocialista tömegmozgalmak, amelyek a bérharcból kinőve, politikai tömegpárt megalakulásához vezettek volna. Legalábbis a „szocialista-szociáldemokrata évszázad” (1889–1989/91) vége óta, majd negyven éve ez a helyzet. Az osztályvá szerveződés zömében európai jelenség maradt, a tőke nagyfokú, harmadikvilág-beli kihelyezése ellenére. Vannak osztályszerű cselekvések, tiltakozások, szervezetek, de – kevés kivételtől eltekintve – nincsenek olyan politikai ágensek (mozgalmak, szervezetek, vezetők), akik a kapitalizmus meghaladása jegyében lépnének fel.

A kapitalizmus posztindusztriális fordulatától már nem hoz létre nagyobb, koncentráltabb és egységesebb munkásosztályt, mint ahogy ez valaha volt és hosszú távú trendnek tűnt. „Kevésbé valószínű, hogy az osztály fogalma bárhol, bármikor visszanyeri azt a jelentőségét, amivel a 19. és 20. századi Európában bírt”.²⁰ A szocializmushoz vezető utak régi térképei nem segítenek, új térképekre és tájolásra van szükség. Hogyan?

Ebben a perspektívában, amikor „az eurocentrikus indusztriális szocializmus” – Therborn terminológiájával szólva²¹ – elvesztette százéves történelemformáló erejét, mégis látunk alternatívákat a kapitalizmus meghaladása irányába, ennek szubjektív hordozója felől. Az új társadalmi mozgalmak (a *World Social Forum* mozgalom, az ATTAC, a feministák, a környezetvédők, a békemozgalom, az amerikai *Occupy Wall Street!* stb.)²²) nem tudták generalizálni törekvéseiket, mert „single issue” mozgalmak maradtak. Éppen azért, mert nem kapcsolták össze törekvéseiket a kapitalizmus antagónisztikus alapzatából kinövő *Moloch*-hal, az azzal szerves kapcsolatban álló részproblémákkal. Pedig e problémák a *bérmunka-társadalom* egé-

szét érintik. Mind a természeti környezettel való rablógazdálkodás, mind az emberi – nemek közötti, szociális, kulturális – viszonyokba történő tényszerű, nem vagy nem feltétlenül szándékolt rombolás és elidegenedés kapcsolatban áll az alapstruktúrákkal. Nem mindig direkt, közvetlen módon, de gyakran és közvetítésekkel feltétlenül. Hát még az ún. flexibilis munkaviszonyok kialakítása, amely a munkásságot alkalmi munkássá teszi vagy éppen önkizsákmányoló magánvállalkozásba kényszeríti, a technikai-technológiai lehetőségeket a munkáltatói-vállalkozói oldal javára billentve.

A posztkapitalizmusban gondolkodó erők a megváltozott világ-helyzetben keresik az adekvát utat. Az autentikus marxisták nagy öregjei, Samir Amin és Mészáros István²³ mellett Göran Therborn számos, lapunkban megjelent munkája tanúskodik erről. Utóbbi egy *transzformatív politikai stratégia* kialakításában látja azt, hogy milyen gyakorlati lehetősége nyílt meg *egy nem kapitalista jövő keresésének, középtávon*.²⁴ Az emberek melletti – általában ismert – baloldali kiálláson túl két társadalmi mozgalomra kell fókuszálni, mondja, miután kiderült, hogy a liberális demokráciák kizárják a rendszer transzformációját. Ugyanis olyan intézményeket építettek ki és működtetnek (kétkamarás parlamentek, alkotmánybíróságok), ahol a nem tulajdonos osztályok választójogi-parlamenti részvétele ellenére sem lehet számukra jelentős eredményeket elérni. Karrierpolitikusok hivatalos politikai tanácsadóikkal és kommunikációs szakemberekkel szigetelik el az embereket érdemi igényeik, szükségleteik kifejezésétől. „A választási eredmények egyre inkább az erre specializált cégeknek és azok szakértőinek szűk köre által fabrikált, manipulatív marketingtől és álhírektől függenek”.²⁵ Északon az *egyenlőtlenségek elleni mozgalom* erősödött meg (Occupy, sárgamellényesek). Olyannyira széles körben, hogy a liberálglobalista kirekesztés és a népi tömegek önelégült megvetése tette lehetővé, hogy a jobboldal felkarolja és kisajátíthassa ezt az elégedetlenséget (Trump, Salvini, Bolsonaro és társaik, Orbán vagy éppen a lengyel kormányzópárt). A másik nagy mozgalom az újabb generációk meghatározó élménye, a *klimaprobléma* körül szerveződik. Az ökológiai egyenlőtlenségek az egészségi állapotban és a várható élettartamban csúcsosodnak ki, a népi osztályok és a burzsoázia, Észak és Dél polarizált lakossága között. A profit- és növekedési hajszja rendszerspecifikus következménye a környezeti vészhelyzet, melyet a szokványos reformpolitizálás nem tud meggátolni. „A leggazdagabb 10% felel az összes széndioxid-emisszió feléért, a világ népességének szegényebbik 50%-a pedig az összes

kibocsátás mindössze 10%-ért. [U]gyanezen arányok érvényesek az országok között, illetve nemzeteken belül, az osztályok között”.²⁶ A szennyezésért való osztályfelelősség egyre átütőbben nyilvánul meg.

A 21. század baloldali stratégiáját, transzformatív politikáját a *népi osztályok és a középosztály szövetségére* kellene építeni. Miért? A munka méltóságának és biztonságának elvesztésén túl – amely a digitális forradalom szülte alkalmazottakra is kiterjed – ugyanis mindkettőt sújtják a *közjavak elleni menedzseri támadások*: az, hogy a közösségi szolgáltatások – egészségügy, nevelés-oktatás, közigazgatás – szféráját profitcentrumokká alakítsák át a magántőke számára. (Erről van szó a neokonzervativizmusban és New Public Menegement [NPM] esetében: egyfelől a közjavak, másfelől a szabadidő kapitalizálása, a magántőke érdekében végbevitt piacositással és privatizálással.) Továbbá, az anyagi és hatalmi szakadék egyre nő a felső 1–10% és a nagy többséget jelentő, az egyaránt fenyegetett középosztályok és ipari munkásság között. A „demokrácia válságáról”, a „populizmus kísértetétől” hangos liberális demokráciák is mutatják, hogy új lehetőségek nyílnak, mert bár a világ hatalmi rendszerei nem omladoznak, de inognak. A baloldalnak meg kell hallgatnia a hátrányos helyzetűek, az etnikai kirekesztettek hangját, össze kell kapcsolnia az egalitárius társadalmi mozgalmakat az egyenlőtlenség problémájára ráébredő főáramú társadalomtudománnyal és médiával, továbbá a klímamozgalommal, megértetve, hogy a szocioökonómiai egyenlőtlenség a környezetrombolás legfőbb okozója. A 21. században terepet kell kínálnia a baloldali középosztályi politika kifejlődéséhez, megőrizve történelmi osztály- és humanista elkötelezettségét. „A Nyugat világdominanciájának geopolitikai rendszerét és az amerikai »vezető szerepet« destabilizálta Kína felemelkedése, a G13 növekvő önbizalma,²⁷ valamint az USA szeszélyes politikája. Egy ajtó résnyre nyílt” – fejezi be Therborn.

Jegyzetek

¹ „A tőke [...] éppúgy túlhajt nemzeti korlátokon és előítéleteken, mint a természet istenítésén és meglévő szükségleteknek meghatározott határok közt önmagával beérően körülkarózott, hagyományos kielégítésén és régi életmód újratermelésén. Mindezekkel szemben rombol a tőke és állandóan forradalmasító, ledönt minden korlátot, amely gátolja a termelőerők fejlődését, a szükségletek bővülését, a termelés sokrétűségét és a természeti és szellemi erők kiaknázását és cseréjét. [...]

Az egyetemesség, amelyre feltartóztathatatlantul tör, korlátokra lel a tőke saját természetében, amelyek fejlődésének bizonyos fokán magát a tőkét ismertetik fel e tendencia legnagyobb korlátjának és ennél fogva arra törnek, hogy maga szüntesse meg magát” (MEM 46/I. 298–299.).

- ² Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 115. sz. Melléklet. 37–45. Szerintünk persze nem a munka értékalkotó jellege szűnik meg, hasznos jószágokra szükség lesz. „A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, amelyet a nyomor és külső célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján” (Kiemelések tölem – Sz. P.; MEM 25. A tőke III. 772.).
- ³ Wiener György: A szocializmus világtörténelmi feltételei. *Eszmélet*, 130. sz. (2021. nyár), 53–54.
- ⁴ Tamás Gáspár Miklós: *Antitézis. Válogatott tanulmányok 2001–2020*. Budapest, Pesti Kalligram, 2021.
- ⁵ Szigeti Péter: Kommentárok marxista teljesítményekhez. *Eszmélet*, 130. sz. (2021. nyár), 61–77.
- ⁶ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A „szellemi termelési mód”*. Budapest, Kossuth, 2013. (A kötetről lásd recenziókat az *Eszmélet* 98. számában.)
- ⁷ Komoly leleplező anyag ellenére, amelyet Jevgenyij Szpicin történész elemez a *Pravda* hasábjain (2021. 12. 7–8. számában; lásd Balmix: *Hogy is volt az a sorsdöntő 1991-es év?*), vagy elméleti fejtegetésekbe ágyazottan sem gondoljuk, hogy az érvek és elvek ilyen súlyozása, beszámítása megfelelné a mélyebb történelmi problémák – meghaladási kísérlet a közepes fejlettség talajáról – magyarázatának. Utóbbit lásd például Rozsnyai Ervinnél több helyütt, így *A Kádár-korszakról* Tenner Györggyel írt „Z füzetben” (2010, 24–25.; szerzőtársánál pedig a 37–41. oldalakon). Tenner kifejti, hogy az átmeneti gazdaság akkor került a stagnálás állapotába, amikor Hruscsovtól kezdődően szakítottak az átmeneti korszakra érvényes marxi újratermelési elmélettel, az arányos fejlődés törvényének természetes sorrendjével, amelynél a termelési eszközök termelését szolgáló termelőeszközöket kell legerőteljesebben növelni, ezt követi a fogyasztási cikkek termelését szolgáló termelőeszközök termelése, és a harmadik a sorrendben a fogyasztási cikkek termelése (77.).
- ⁸ A szubjektív hibákon és árulásokon túl az objektív nehézségek faktorai voltak:
 1. A sikeres „eredeti szocialista felhalmozás”, az extenzív fejlesztés erőforrásainak kimerülése után miért nem sikerült az intenzív fejlesztésre való áttérés?
 2. A helyesen létrehozott regionális integráció (KGST) miért maradt alulfejlesztett?
 3. A világgazdasághoz való adaptáció megoldatlan viszonya, dilemmája.
 4. A világgazdasági korszakváltással az adósságszaporodásba kerülés téves kiútkeresése (amely 65 országot érintett).
 5. Miért állt elő a Szovjetunió technikai-technológiai és tudományos eredményeinek a hadigazdaságra és az űrkutatásra korlátozása vagy korlátozódása?
- ⁹ *A „baloldaliság”, a kommunizmus gyermekbetegsége*. Lenin Válogatott Művei, III. Budapest, Kossuth, 1982. 167.
- ¹⁰ A fogalmi kiindulópontot kénytelenek vagyunk ismét érinteni, noha ezúttal eltekintünk az államszocialista kísérletek típusvariánsainak (Szovjet-Oroszország húszas éve; sztálinizmus 1929–1953; és az ennek köpönyegéből kibújni kívánó kétféle reformtípusról: egyfelől a magyar, jugoszláv és a levernt csehszlovák kísérlet

1968-ból, illetve az ún. technokratikus-kibernetikus NDK, szovjet reformtörékvések) jellemzésétől.

- ¹¹ J. Wiatr: *A politikai viszonyok szociológiája*. Budapest, Kossuth, 1980. 196.
- ¹² Piketty a tőke mindenkori történetének „legnagyobb kiterjedésű magánosításáról” ír, amely a volt szovjet blokk országaiban játszódott le: „a nemzeti vagyon nagysága nem változott, egész egyszerűen megfordult a közösségi és a magánvagyon aránya [...]; a tőke tulajdonjoga átkerült az államtól a magánszemélyekhez” (Thomas Piketty: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015. 202.). Az „eredendő bűn” Magyarországon a privatizáció és annak az a módja, amelyben szétverték komplett termelési apparátusokat és teljes vertikumokat. Elsődlegesen nem a termelésbe befektetett vagyonból halmoztak fel, hanem a közvagyon meglévő magánkisajátításából táplálkozó tőkeátcsoportosítás, a capital stock osztogatása zajlott, éspedig a politikai kapcsolati tőke alapján. A köznyelvben ezt hívták „mazzolásznak”.
- ¹³ W. Narojek: *A tervező társadalom*. KJK, 1979; Wiatr (1980): i. m. VII. fejezet, különösen: 195–202. és 213–218. Továbbá: R. Aron: *Dix-huits leçons sur la société industrielle*. Gallimard, 1962, illetve Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest, 1989. c. könyv hatalmi viszonyokat leíró fejezete.
- ¹⁴ *Marx–Engels válogatott művei*. II. Budapest, Kossuth, 1963. 13.
- ¹⁵ Emlékezzünk csak szimptomákra: Felül egykor: Lada 1600, alul Skoda/Trabant. Felül ma: privatizált gyárak, oligarchák, korrupció: 10–20%-os Lali királyok; lent a sokat szidott „szocialista protekció” – ajándék Cézár konyak vagy boríték; Felül ma: magánegészségügy minőségi ellátással versus tömeges, túlszűfolt tb-ellátás, várólistákkal.
- ¹⁶ Ahogy ezt az államszocializmus sui generis legitimációs forrásainak mobilizálhatóságáról szóló gondolat kísérletemben kifejtettem, egy dialektikus demokrácia-konceptió politikai mechanizmusáról és intézményi-döntési szintjeiről (Szigeti Péter – Krausz Tamás (szerk.): *Államszocializmus*. Budapest, L’Harmattan, 2007. 43–51.)
- ¹⁷ Négy félállami megoldásról: Szigeti Péter: *A jog létmódjai: normativitás – döntés – jogviszonyok és közhatalom. A jogi objektiváció társadalom- és jogelmélete*. Budapest, Gondolat, 2021. 78–79.
- ¹⁸ Therborn az indiai, görög, portugál, japán, chilei, dél-afrikai és brazil KP-kat tekinti ma is jelentősnek, továbbá az azóta befolyásában gyengült Cseh Kommunista Pártot. Göran Therborn: *Osztály a XXI. században. Eszmélet, 97. sz.* (2013. tavasz), 19–20.
- ¹⁹ A ma álláspontjáról és a világrendszer egészét nézve, tehát elrugaszkodva az európai fejleményekre alapozott empiriától, látható, hogy az európai kivételesség nem adott ez ideig univerzálisan kiterjeszhető mintát, továbbá saját szülőföldjén is megváltozott az a technostruktúra, amely jelentős befolyással van a munkafolyamat megszervezésén keresztül a dolgozók szerveződési képességére. Azt legyengíti, és a fordizmustól eltérően, lehetővé teszi az ún. flexibilis munkavégzési formákat, miáltal az alkalmivá tett, területileg nem koncentrált, tehát személyközi tapasztalatátadással nem élő munkásság konfliktusképessége (teljesítményvisszatartása) elerőtlenedett. A centrum országaiban a legnagyobb tömegű munkaerőt foglalkoztató szolgáltatói szektorban és a kereskedelmi-értékesítési tevékenységek ese-

tében, más feltételek között, hasonló a helyzet. (A munkaviszonyok tendenciózus változásairól részletesebben lásd: Szigeti Péter: *Világrendszernézőben*. Budapest, Napvilág, 2005. 109–116).

²⁰ Göran Therborn: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan, 2010. 79.

²¹ Therborn (2013): i. m. 35.

²² Lásd ehhez az *Eszmélet* 93. (2012. tavaszi) számának 159–197. oldalán található három írást.

²³ Samir Amin: A jelenkori kapitalizmus összeomlása; Az európai rendszer programozott összeroppanása. Mindkettő: *Eszmélet*, 97. sz. Munkásságának stratégiai jelentőségéről – a lekapcsolódás szükségessége a globális tőkegazdaságról; a hosszú átmenet; Észak és Dél viszonya; új Internacionálé – is értékes összefoglalót írt Artner Annamária, az *Eszmélet* 120. számában. Mészárosról lásd az *Eszmélet* 116. számában megjelenteket.

²⁴ Göran Therborn: A baloldal előtt álló kihívások – megnyílt egy lehetőség. *Eszmélet*, 125. sz. (2020. tavasz), 18–23.

²⁵ Therborn (2020): i. m. 22.

²⁶ Therborn (2020): i. m. 20.

²⁷ G13, azaz a G20 országaiból kivéve az USA-t és szatellit államait, a G7-et.